

SAULIUS LILEIKIS

Lietuvos aukštoji jūreivystės mokykla

JŪRINIO EUROPOS MENTALITETO SAKRALINIŲ IŠTAKŲ METMENYS

Outlines of Sacred Genesis of European Maritime Mentality

SUMMARY

This article describes the maritime mentality from the point of view of European sacred genesis. Methods of are Used in the research are the following methods: retrospective, literary, narrative, discursive and semiotic, structural, typo-comparative content analysis, meta-interpretation, classification, systematize, modeling and synthesis. The main features of the sacred genesis of the European maritime mentality developed in a Christian context. The transformation of the Sacred contours of heathen consciousness to European are researched. Parameters of the maritime line in the Holy Scripture are revealed. Researches of maritime culture are very few in Lithuania. So, the global perspective and possibilities of deriving the European consciousness in the spirit of the sea are developed.

SANTRAUKA

Straipsnyje analizuojama jūrinis Europos mentalitetas sakralinių jo ištakų atžvilgiu. Taikant retrospektyvinės, literatūrinės-naratyvinės, diskurso lygmens semiotinės, struktūrinės, tipologinės-komparatyvinės kontentalizės, metainterpretacijos, klasifikavimo, sisteminimo, sintezės metodus nustatomi jūrinio Europos mentaliteto sakralinių ištakų krikščioniškajame kontekste leitmotyviniai bruožai, atskleidžiami pagoniškosios sąmonės virsmo europine sakraliniai kontūrai, modeliuojami jūrinės linijos Šventajame Rašte parametrai. Negausiams jūrinės kultūros tyrimams Lietuvoje atveriamą globalesnę perspektyva, kurioje ryškinamos europinės sąmonės tapatumo kilmės bei patvirtinimo jūros dvasia galimybės.

ĮVADAS

Europos kultūros ir europiečio mentaliteto ištakų klausimas buvo, yra ir bus vis iš naujo keliamas, siekiant moksliskai pagrįsti nūdienos ir ateities Europos Są-

RAKTAŽODŽIAI: Europa, jūrinis mentalitetas, sakralinės ištakos.
KEY WORDS: Europe, maritime mentality, sacred genesis.

jungos (ES) *organizacinės kultūros* formavimo gaires. Dideles diskusijas neseniai skatino krikščioniškųjų Europos šaknų akcentavimo ES Konstitucijoje poreikis, išreikštas tų Europos valstybių, kurios brangina autentišką europinio identiteto *sakralinę* (lot. *sacrum*, t.y. šventumo, pašvęstąją, šventinančią) tradiciją bei tikslingą jos tęstinumą¹. Kita vertus, europiniam *homo sapiens* etnopsichologiniam tipui, išgyvenančiam globalizacijos bei laisvos migracijos situaciją, labai svarbu susivokti, susiorientuoti, vadinasi, aktualizuoti europietiškąją savo tapatybę dėl kultūrinio (plačiaja egzistencine, ontoantropologine *sacrum* prasme) išlikimo. Tai ypač aktualu Rytų europiečiams, tarp jų – lietuviams, kurie dėl nesenos destruktivios istorinės patirties išgyvena atotrūkį nuo galimybės nuosekliai puoselėti europinę savimonę. Be to, kosmopolitizmo tendencijoms angažuotas europietis gali ne(be)suvokti prasmės puoselėti lokalizuotą, t.y. *savo* kultūrą. Tai iš dalies atspindi mokslininkų keliamą problemą, kad Lietuvos valstybės idėja ir jos šiuolaikinio realizavimo orientyrai yra grindžiami veikiau vėlyvųjų viduramžių, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, o ne *I Lietuvos respublikos* valstybingumo (at)kūrimo patirtimi.

Po įvairių okupacijų ir netekčių Lietuva vis labiau pažįstama bei pripažįstama Vakarų pasaulyje. 2004 m. Lietuva priimta į ES, o Lietuvos švietimas – į bendrą ES švietimo erdvę. Būdamas atviras kaitai Lietuvos švietimas lieka įsipareigojęs lietuviškajai kultūrai, rūpinasi jos tapatybės išsaugojimu, istoriniu tęstinumu; remiasi krikščioniškąja tradicija grindžiama dorine kultūra². Lietuva nuo XIII a. yra Europos kultūros

dalis ir vėl intensyviai dalyvauja vieningos Europos kūrimo procesuose. Todėl Lietuvos piliečio-europiečio ugdymas yra reikalingas patikimų, sociokultūrinio gyvenimo patikrintų orientyrų, kurie postmoderniojo fragmentizmo bei vertybinio reliatyvizmo epochoje ragina iš naujo ieškoti galimybių tinkamai reaguoti į sudėtingo ir vis labiau pragmatiniais tarpusavio santykiais grįsto gyvenimo tikrovės iššūkius.

Vieną iš puoselėtinų lietuvių asmenybės aksiologinio ugdymo Lietuvoje – jūrinėje valstybėje – orientyrų sudaro *jūrinės kultūros* dimensija. Vertybinio ugdymo kaita ir istorinių grėsmių bei negandų sąlygotos jo pertraukos lėmė agrarinės kultūros palikuonių jūrinės savimonės, neįsisąmonintos Klaipėdos valstybinio jūrų uosto reikšmės ir asmenybės mentaliteto ugdymo *jūros dvasia* problematiką. Kaip rodo dviejų dešimtmečių atkurtos nepriklausomos Lietuvos valstybės laikotarpis, pasigendama jūrinio verslo ir asmens jūrinės *dvasios kultūros* efektyvaus puoselėjimo potencialo³, nustatyta daug jūrinės pramonės valdymo bei plėtos klaidų nesant pagrįstos pajūrio arealo vystymo strategijos, o dauguma Lietuvos piliečių apskritai menkai suvokia jūros svarbą savo kraštui, ji mažai atspindi kasdieniame jų gyvenime⁴. Be to, jūrinės lietuvių-europiečių kultūros tapatumo ir mitologizuotos, realų poveikį dabarčiai darančios istorijos paieškos yra tarsi patekusios į kiek siauresnę nūdienos Lietuvos mąstysenos pozicijos Europos kontekste terpę.

Vis dėlto sąveikoje su jūra išlaisvėjusi mintis, plačiausias koks tik gali būti Žemės planetoje fizinis akiratis ir natūraliai kylančios *transcendencijos sim-*

bolizmo idėjos sudaro jūrinio mentaliteto formavimo bazę – žmogaus būties, jo gyvenimo prie jūros *dvasios kultūros* segmentus. Per pastarąjį dešimtmetį Lietuvoje europinės bei krikščioniškosios jūrinės dvasios kultūros ir atitinkamo mentaliteto ugdymui reikšmingų simbolių daugėjo, ypač *verslo, pramoginėse* bei *sakralinėse* pajūrio regiono erdvėse (pvz., Klaipėdos valstybinio jūrų uosto akvatorijoje neretai galima pastebėti praplaukiant transporto laivą – keltą, kurio kaminą ženklina Maltos kryžiaus logotipas; pramogų lygmeniu jūrinė atributika Klaipėdos mieste labiau išryškėja kasmetinės Jūros šventės metu; sakraliniu požiūriu jūrinę dvasią akivaizdžiai atspindi buvusios Nidos katalikų bažnyčios altorių ikonografiškai įprasminantis paveikslas bibrline tema, kur vaizduojamas Kristus, ištiesęs ranką skęstančiam apaštalui Petru). Tačiau siekiant, ypač pajūrio, uostamiesčio visuomenės, vaikų bei jaunimo ugdymą realizuoti europinės jūrinės kultūros kontekste, tikslinga kelti klasikinio Europos mentaliteto ištakų klausimus, tiesiogiai susijusius su krikščioniškąja Viduržemio jūros baseino civilizacija, suteikusia pagreitį europinės filosofijos, mokslo, ekonominių mainų bei subsi-

diarinio solidarumo tradicijoms puoselėti *sacrum* dvasia⁵.

Yra du centriniai, pamatiniai ir todėl svarbiausi klasikinės Europos kultūros ištakų tekstai, kurie buvo aktualūs formuojantis europiniam mentalitetui per pastaruosius du tūkstantmečius. Tai dvi-lypis Homerui priskiriamas graikų epas *Iliada* ir *Odisėja* bei žydų ir krikščionių Biblija, Šventasis Raštas, kuriuose ypač gausu jūrinės tikrovės bei aktualaus jūrinio simbolizmo⁶. Šiuose tekstuose yra ryški *navigacinė linija*, jūrinis arealas arba kontekstas, kuriame rutuliojasi europiečio kultūros ugdymui reikšmingi pasakojimai. Tačiau didžiausią didaktinę-ho-degetinę įtaką sakralinėje perspektyvoje darė Bažnyčia⁷ ir jos organizuotai skelbiamas Šventasis Raštas, filosofiniu-teologiniu ir psichologiniu lygmenimis formuodamas krikščioniškąjį Europos mentalitetą minėtu laikotarpiu. Išdėstyta mokslinė argumentacija nurodo tikslingumą atskleisti jūrinio Europos mentaliteto sakralinių ištakų leitmotyvinius bruožus ir negausiems jūrinės kultūros tyrimams Lietuvoje suteikti globalesnę perspektyvą, kurioje būtų ryškinami apskritai europinės sąmonės tapatumo kilmės bei patvirtinimo jūros dvasia gali-mybių kontūrai.

ISTORINĖS TRADICIJOS DĖSNINGA RAIDĀ

Lietuvių sovietinės-materialistinės ir krikščioniškosios-spiritualistinės orientacijos filosofai, istorikai, etnologai, edukologai ir kitų humanitarinių bei socialinių mokslų sričių mokslininkai diskutuoja, ar pagoniškoji Europos šalių, tarp jų ir Lietuvos, kultūra natūraliai vystėsi ir išstobulėjo iki krikščioniškosios *globa-*

liuojų civilizacijų raidos požiūriu, ar pa-prasčiausiai buvo sunaikinta prievarta įvedus krikščionybę į konkretų etnosą *lokaliuojų* požiūriu.

Katalikiška – (kat)holistinė – pozicija teigia, kad *Didžioji istorija*, kurioje dalyvauja visų kultūrų bei religijų žmo-nės visame pasaulyje praeityje, dabar-

tyje bei neatsiejamai ateityje, rutuliojasi planingai, dėsningai, nors ir neabsoliučiai, laikantis teologinės *laisvos valios* koncepcijos.

Ši pažiūra taikliai eksplikuojama R. Guardini tezėse. Mokslininkas teigia, kad iki Kristui ateinant antikos kultūra augo, sukurdama ištisą minčių, atitinkamos tvarkos ir vertybių pasaulį, kuris vėliau susiliejo su Šiaurės tautų galiomis ir gyvybiniais impulsais. Antikinis pasaulis neišnyko, jį perėmė viduramžiai. Tad antika istorinės visumos fone buvo ne kas kita, kaip viduriniųjų amžių paruošiamasis laikotarpis. Vakarų pasaulio istorija yra didelis organiškas vienetas, kuriame krikščionybė, remdamasi savo vidine teise, perėmė antikinio pasaulio palikimą⁸.

Siekiant kritinio diskurso, reikia pažymėti, kad apskritai objektyvioji istorija, ypač senesniųjų – antikos, viduriniųjų amžių ir net modernizmo laikų, – negalima. Mokslinis požiūris į istoriją visada yra kiek šališkas, sąlygojamas atitinkamos politikos ar religijos filosofijos. Tačiau globaliau svarstant, galima teigti, kad esamomis Europos mokslo ir socialinės kultūros ištakų, raidos bei suklestėjimo *tyrimams* reikšmingomis sąlygomis natūrali istorijos raida, nepaisant politinių ar karinių jos vystymosi nesėkmių, išlieka priimtina krikščionybės stimuliuojamo mokslo viduramžių Europoje kilmės bei suklestėjimo aspektais.

Pakitęs požiūris į žmogų krikščioniškojoje Europoje paskatino atsirasti dviems

ryškiausiems fenomenams – vyrų vienuolynų puoselėjamai *mokyklai*, t.y. universitetams, kolegijoms, licėjams, seminarijoms ir kt., bei moterų vienuolynų kuruojamoms slaugos *ligoninėms* (slaugės pavadinimas medicinos *sesuo* ir raudonos spalvos pliuso formos medicininis *kryžiaus* simbolis Lietuvoje išliko per visą sovietmetį, o šiais laikais *Raudonojo kryžiaus* organizacija, bendradarbiaudama su musulmonais, integravo savo logotipo alternatyvą – *raudonąjį pusmėnulį*, kuris, kaip toliau aiškinama, arabų kultūroje simbolizuoja nomadų tradiciją, vėliau praturtinusią europinės jūriniųkystės mokslą). Mokykla sudarė žmogui galimybę tenkinti pažintinius savo interesus, mokyti, studijuoti, kurti mokslą, technologijas, vystyti Europos šalių ekonomikos potencialą ir kt.⁹ Drauge buvo suteikta galimybė ir pastarojo pobūdžio diskusijoms plėtoti. Krikščioniška žiūra – tai *sacrum* žiūra. Todėl su neišsilavinusiu, o ypač su neigaliu asmeniu tapo nevalia elgtis pažeidžiant jo orumą, pvz., kaip senovės Spartoje jį nustumiant nuo uolos. Krikščioniškoji socialinė doktrina reglamentuoja altruistinio pobūdžio santykius tarp žmonių, atsiranda pareiga ne žudyti, tačiau ugdyti ir slaugyti tuos, kurie taip pat turi teisę pasijusti atpirktais¹⁰ ir puoselėti prisikėlimo viltį *sub specia aeternitatis*. Tuo pasireiškia krikščionybės sklaidos Europoje pasiekimas – asmens išsilavinimas iš grynojo natūralizmo.

IŠSILAISVINIMAS IŠ GAMTOS VERGIJOS

Teigiama, kad europiečio paveikslas yra giliai krikščioniškas. Jame labai ryški išganomosios Kristaus veiklos įtaka.

Ji išlaisvino žmogų iš gamtos vergijos, padarė jį nepriklausomą nuo gamtos ir savęs paties. To jis niekada nebūtų galė-

jęs pasiekti vien natūraliai vystydamasis, nes minėtoji nepriklausomybė pagrįsta paties Dievo suverenumu pasaulio atžvilgiu. Ta nepriklausomybė įgalina žmogų visai kitaip žvelgti į pasaulį, būti jame ir jį valdyti. Didžiulė šiuolaikinio mokslo ir technikos drąsa galėjo atsirasti tik dėl Kristaus žmogui duotos asmeninės nepriklausomybės¹¹.

Europietis, įgijęs transcendentinės reikšmės laisvę, nebežvelgia į gamtą – jūrą ar sausumą – kaip į Dievą. Krikščionybė neleidžia žmogui bijoti ir akiai paklusti gamtos jėgoms. Krikščioniškoji pasaulėžiūra skatina laisvai, kūrybiškai ir moksliskai mąstyti. Iš čia – minėtas universitetų iškilimo viduramžių Europoje fenomenas.

Taip formavosi ir jūrininkystės mokslas, iš dalies perėmęs arabų keliautojų, kuriems *žvaigždė(s) rodo kryptį, o mėnulis¹² nušviečia kelią¹³*, navigacijos patirtį ir praturtėjęs arabiškos terminologijos žodžiais *zenitas, horizontas* ir kt.¹⁴ Krikščioniškojo mentaliteto jūrininkystės mokslas palaipsniui išplito visame pasaulyje kaip edukacinė pagalba angažuotiesiems jūrininkams jūrą įveikti, atsakingai palenkti, prisiderinti prie natūralių jos sąlygų, tačiau ne vergauti jai aukojant gyvūnus ar žmones kaip aukas, turinčias pamaloninti kokią nors jūrų pabaisą ar pačią jūrą kaip Dievą. Pakitus Dievo sampratai palaipsniui susiformavo tam tikra pagonišku ir krikščionišku jūrinių simbolių integrali simbiozė. Jau nuo I a. krikščionio atpažinimo ženklu tapo *žuvis* (gr. Ιχθυς – ΙΧΘΥΣ – penkių žodžių *Ιησος Χριστος Θεου Υιος Σωτηρ*, kurie reiškia *Jėzus Kristus Dievo Sūnus Atpirkėjas*, inicialų sistema); džiaugsmo, palankumo, drau-

giškumo simboliu – *delfinas*; slaptuoju (lot. *crux dissimulata*) Išganymo simboliu – kryžiaus formos dekoruotas *inkaras*¹⁵. Pagoniškoji koncepcija *Gamta-Dievas* tampa praktiška *altruistinės kenozės* koncepcija *Asmuo-Dievas*, nuo religinės *jūros* baimės pereita prie pagarbios *Dievo* baimės ir viltingo dėkingumo Atpirkimo kontekste.

Viena vertus, tam tikra pagoniška žiūra į jūrą kaip baimės šaltinį išlieka, tačiau kita vertus, ji kaip *baisiai graži* nebeskatina vienareikšmio *mistinio siaubo* minėto aukojimo prasme. Krikščionybėje *baisi*, o gal tiksliau – *sukrečianti* teologinė paslaptis *mysterium tremendum* neišreiškia gryniosios baimės ar siaubo, tačiau veikia šventą, žavingą, sunkiai suvokiamą Atpirkimo slėpinį, kurį internalizuoti galima tik atsiveriant tikėjimui.

Be to, suvokti, kad žmogus kaip aktyvus veikėjas nėra (tik) determinuotas gamtos, fiziologijos, materialistinės prigimties ribų, galima konkrečiame santykiyje su jūra, kur atsiskleidžia ugdymo požiūriu reikšmingi laisvesnio bei platesnio mąstymo horizontai. Būnant prie jūros natūraliai apima transcendavimo pajauta, tarsi pakylama virš gamtos, virš *visibilia*. Tai buvo viena iš sąlygų pagoniškai Viduržemio jūros civilizacijai – tarsi atspindint savo potencialią kilnesnę būklę – priimti krikščioniškosios kultūros suponuojamą laisvę, atsiribojant nuo pačios gamtos atsiverti transcendentinei tikrovei.

Buvimas prie jūros ypatingu būdu skatina žmogaus sąmonę pakilti virš trivialios būties, buitinių rūpesčių, vergovės darbo rutinai fiziologiniams poreikiams tenkinti, ir intuityviai atsiverti metafizinei realybei¹⁶. Europinio menta-

liteto formavimo lygmeniu jūrinės, t.y. psicholingvistiniu požiūriu *plačios* (pvz., vok. *Meer* reiškia ne tik *jūrą*, bet ir *daugybę, gausybę*) mąstysenos žmogui buvo lengviau priimti krikščionišką laisvės idėją bei atsakomybę atitinkamai valdyti kūriniją ir save. Gyvenant pagoniškoje

siauros sąmonės gamtinių determinantų aplinkoje, depresyviai – tarsi ankštai – bijant jūros dievų ar jūros kaip Dievo, nebūtų įmanoma laisvai, be fatališkos baimės, kūrybiškai puoselėti jūrinius sakralinius atributus ir didžiulę jūrų pramonę visame pasaulyje.

DVASIOS GELMĖ BEI KILNESNIS KŪRYBIŠKUMAS

Onto-antropologiniu požiūriu plėtojama idėja, kad krikščionybė lėmė esamą europiečio sielos gelmę bei sudėtingą struktūrą. Nors ir nuostabiai kalbama apie antikos gyvenimą, vis dėlto reikšmingiausiems antikos kūriniais, giliausiems dvasiniams judėjimams būdinga tam tikras santūrumas, neišsivystymas. Krikščionybės laikų žmogaus, lyginant su antikiniu, siela ir dvasia gilesnė, jo širdis kūrybiškesnė, jis giliau jaučia ir kenčia. Šios savybės kyla ne iš gabios prigimties, bet iš bendrumo su Kristumi¹⁷.

Europos mentaliteto sakralinį lygmenį suponuoja naujas Dievažmogio supratimas. Pagoniškųjų kultūrų dievai – antropomorfiški, tačiau Kristus Dievas nėra (vien) antropomorfiškas, nes jis yra Žmogus. Be to, tai toks Žmogus, kuris drąsiai skelbia *meilės priešui* doktriną, laisvai polemizuoja su tuometiniais žydų mokslo autoritetais. Kitaip tariant, brėžia visiškai naują žmoniškumo įgyvendinimo galimybių liniją dvasios tikrovės bei amžinybės požiūriu¹⁸.

Dvasios gelmės kultūrą didaktiniu lygmeniu labai natūralu orientuoti suvokti jūros gelmės pavidalu (dvasios ir jūros alegorinė paralelė literatūroje turi seną tradiciją – nuo pagoniškųjų bei krikščionių mistikų iki modernųjų laikų psichanalitikų). Gelmė apskritai yra vandens,

t.y. jūrinis, upės ar ežero archetipinis elementas (daug sunkiau būtų įsivaizduoti žemės gelmę). Krikščioniškosios kultūros humanistinė gelmė atveria ne vien fizinės ar psichologinės, bet ir dvasinės kančios, jei ją tenka patirti, globalaus įprasminimo vertę. Krikščionybėje galima kentėti ir būtina kenčiantįjį gailėstingai atjausti ir jam altruistiškai padėti. To nebuvo pasiekta senovės graikų ar romėnų civilizacijose, tai neaktualu ir moderniosios pagonybės paviršutinišką, fiziologinių poreikių tenkinimo *funkcinę* kultūrą išpažįtančioje epochoje, kur klesti tik sėkmingų žmonių reklama, tuščia (plačiąja prasme) žiniasklaida ir kt.

Tačiau ant kryžiaus kenčiančio Kristaus paveikslas per du tūkstančius metų išliko populiarus, nes žmogus anksčiau ar vėliau sustoja, susimąsto, įsigilina į save, paneria į savo dvasios gelmę tarsi į jūrą ir nepaliaujamai siekia kilnaus (bent jau savęs atžvilgiu) bendravimo, kuris yra deficitinis technokratinio pasaulio sąlygomis, kur reikia vaidinti laimingus žmones, kur dažnai negalima būti savimi ir išgyventi ramybę. Minėtas problemas iš dalies paskatino žmonių mąstysena, kuri apsisprendimo laisvės idėją iš krikščionybės perėmė, tačiau nesugebėjo išvengti kraštutinės – ekstremistinės – jos formos.

APSISPRENDIMO BEI PASIRINKIMO LAISVĖ

Moralinio apsisprendimo požiūriu krikščionis turi didesnę laisvę rinktis gerį ar blogį. Krikščionybė iškelė žmogų į naują veikimo kokybinį lygmenį: būdamas geras, jis yra geresnis už pagonį, bet būdamas blogas – blogesnis. Krikščionio gerumas yra brandus gerumas. Jo rimtis labai skiriasi nuo šiaip žmogaus rimties. Tas pats pasakytina ir apie blogį. Turbūt galima tvirtinti, kad tik krikščionyje tas blogis išsilaisvino visu baisumu. Tik ši aplinkybė paaiškina naujausių laikų istorijos pobūdį, kurio kitaip neįmanoma suprasti¹⁹.

Krikščioniško mentaliteto žmogus, atsiribojęs nuo gamtos vergijos arba religinio natūralizmo, turi mokytis sugyventi su įgyta laisve, jis gali laisvai apsispręsti ir už teizmą, ir už ateizmą. Išlaisvėjęs vergas turi iš naujo mokytis gyventi, nes nuo šiol visus sprendimus turės priimti pats. Tai sunki užduotis ir todėl ilgainiui laisvos mąstysenos europietis dėl įvairių, pvz., Apšvietos epochos desakralizacijos priežasčių patenka į ekstremistinės laisvės, kuri praranda savo esminę ypatybę, vergovę. Sociologiniu požiūriu kasdienybėje praradęs krikščioniškojo sakralumo simbolių reliatyvistinio mentaliteto žmogus natūraliai pasiilgsta aiškumo, kas yra gera, o kas bloga. Dėsninga, kad tokiais atvejais visada atsiranda mesijų, kurie žada pagerinti gyvenimą ar net pa-

saulį ekstremistiniais metodais. Taip į valdžią 1933 m. ateina A. Hitleris ir pakeičia Dievą: kai kuriose Vokietijos bažnyčiose vietoje Kristaus atsiranda A. Hitlerio ikonos, katalikišką pasisveikinimą *Garbė Jėzui Kristui* keičia Romos imperijos reliktinis gestas skelbiant *Tegyvuoja Hitleris* (vok. *Heil Hitler*), SS (vok. *Schutzstaffel* – apsaugos būrys) kario diržo sagtį pradeda puošti įspaudas *Gott mit uns* (Dievas su mumis), o hitlerininkų tankai bei šarvuočiai paženklinami baltais pliuso formos kryžiaus kontūrais. Šiais ideologiniais ateistinės religijos atributais mentaliai teisintasi nužudant milijonus žmonių. Buvo grįžta prie tipiško, klasikinio pagoniško *vado kulto*. Grįžta į natūralizmą sudievinant žmogų.

Visa tai didaktiniu lygmeniu taip pat galima vaizdingai nusakyti jūros įvaizdžiais. Kaip matyti, jūra yra labai plastiška kaip palyginimas, simbolis ar alegorija. Visas žmogaus nuotaikas, būsenas bei savybes galima iliustruoti jūros vaizdiniais, jos potvyniais ir atoslūgiais, ramybe ir nerimu, švelnumu ir rūstumu. Tačiau ji visada kolosali, didinga, laisva ir nenugalima²⁰. Minėtos laisvės ekstremistinius kraštutinumus gali puikiai iliustruoti jūra, kuri išsilieja iš krantų. Vis dėlto anksčiau ar vėliau žmogus išsiilgsta tokios laisvės, kuri reiškiasi demokratinio valdymo vertybėmis.

DEMOKRATINIO VALDYMO REALIZACIJOS IDĖJINĖ BAZĖ

Vakarų valstybės formą apsprendė krikščionybė. Didikas joje savo valdžią turi iš Dievo. Tačiau ne gamtiška prasme, ne taip, kaip pagonių valdovas, suvokiamas kaip natūraliai giminiškas dievybei,

o asmenybės prasme. Dievas, asmeniškasis ir suverenus dangaus ir žemės Viešpats, paskyrė jį savo vietininku, uždėjęs jam atsakomybę už jo darbus. Bet valdinyš taip pat yra to paties Dievo kūrinys. Iš

esmės valdinys ir didikas yra lygūs, nes valdinys, kaip ir didikas, yra amžinojo likimo dalininkas ir turi teisę šauktis ne tik žemiškojo, bet ir dangiškojo valdovo. Iš čia tvarkos esmiškumas, laisvės erdvė ir drauge įpareigojimo gelmė, kurių kitur – jokioje kitoje civilizacijoje – nebūtų galima rasti²¹.

Krikščionybė Europoje padėjo įgyvendinti graikų demokratijos idėją. Iki krikščioniškose civilizacijose būta sužmogintų pagonių dievų, tiksliau tariant, sudievitų imperatorių, kurie savo kultą siekė išlaikyti ir po mirties. Romos imperatorius laikytas Dievu ar bent Jo sūnumi. Egipto piramidės aiškiai iliustruoja vado kulto ekstrapoliaciją į pomirtiką. Net moderniaisiais laikais, vos tik buvo nusigręžta nuo krikščioniškųjų vertybių, tuoj iškilo ekstremistiniai Sovietų Sąjungos ir Trečiojo Reicho dariniai. V. Lenino kulto apeigose dalyvauta dar visai neseniai, o pats didysis vadas išstisus dešimtmečius lankytas sovietų imperijos širdyje – mauzoliejuje (A. Hitlerio kultas reiškėsi jau minėtais požymiais).

Tačiau Kristus atpirko, išgelbėjo, išvadavo ir išlaisvino iš *vado kulto*. Valdymo santykiai (tarp vadovo ir valdinių) igijo

naują sampratos perspektyvą. Europos valstybėse palaipsniui susiformavo demokratinis valdymo stilius. Europos šalių vyriausybėse atsirado ministrai arba ministeriai (lot. *minister* – tarnas) – valstybės tarnautojai, kurie turi pareigą tarnauti atitinkamos valstybės piliečių ar jų grupių interesams²². Tokiūs politinės valdymo sistemos, kuri Europoje išstobulėjo per pastaruosius du tūkstantmečius, pagoniškos kultūros neturi. Nors atsakomybė neretai žmonių yra ignoruojama, tačiau pati asmens laisvės dvasia asmeniniu ir valstybiniu lygmenimis kurti, keisti, tobulinti ir jam pačiam tobulėti – tai krikščionybės dėka Europos mentalitete įsitvirtinusi idėja.

Išnagrinėti Europos sąmonės penki svarbiausi sakralinio pobūdžio elementai sudaro klasikinio arba autentiško Viduržemio jūros civilizacijos mentaliteto sakralumą, kuris europietį pašventina – jo lygstamosios reikšmės vertybių kultūrą praturtina nelygstamaisiais idealais²³. Jūrinė šių idealų puoselėjimo istorinė bei simbolinė dimensija kaip linija su didesnėmis ar mažesnėmis pertraukomis vedama per visą bazinį krikščioniškojo *sacrum* tekstą – Šventąjį Raštą.

JŪRINĖS LINIJOS ŠVENTAJAME RAŠTE PARAMETRAI

Hagiografų, Dievo įkvėptųjų autorių, rašomas Šventasis Raštas natūraliai formavosi intensyviame istoriniame, kultūriniame, religiniame, pramoniniame santykiyje su jūra. Iš čia kyla ir tekste randa vietą jūriniai vaizdiniai, jūriniai palyginimai, jūrinės hagiografo vartojamos raiškos priemonės. Hagiografo jūrinio mentaliteto dėka instrumentinis *jūros* vaidmuo yra ryškus jau pirmosios

se Pradžios knygos eilutėse. Kūrimo akte Dievas atskiria vandenį nuo sausumos, sausumą pavadina žeme, o vandenų telkinį – jūromis (plg. Pr 1, 2–10a). Žydu įsivaizdavimu, dangų ir žemę visur supę vandenys. Pražūtinga jūra nurimsta, atslūgsta ir hermeneutiniu *Pažadėtijos žemės* archetipo lygmeniu išganymas atskiriamas nuo pražūties, nes kūrimas vyksta tik *išganymui* (hebr. םלש /

šalom), ramybei, sveikatai, visiškam saugumui²⁴.

Jūrinėmis raiškos priemonėmis skelbiamą mintį buvo lengviau priimti, suvokti, suprasti, internalizuoti jūrinės aplinkos žmogui, šiuo atveju – Viduržemio jūros civilizacijos europiečiui nei, pvz., jūros nemačiusiam nomadui, stepių klajokliui, kuriam jūriniai palyginimai gali nesukelti reikalingų – didaktinių požiūrių reikšmingų – asociacijų.

Be to, Šventajame Rašte teikiamus su jūra susijusius istorinius įvykius, jūrinius simbolius ar jūrinės alegorijas aktyvuoti bei aktualizuoti asmeniniame gyvenime galima ir tikslinga internalizuojant jūrinę mentalitetą ne tik *kognityviniu*, bet ir ypatingą ugdomąją (auklėjamąją) reikšmę turinčiu *emociniu* lygmeniu.

Biblinės teologijos metodologiniu požiūriu jūrinės linijos Šventajame Rašte parametrai kaip tendencijos gali būti nustatomos kiekybiškai analizuojant žodžio *jūra* figūravimo tekste²⁵ dažnį, iš dalies taikant du minėtus literatūrinės analizės metodus – naratyvinę analizę, padedančią pereiti nuo teksto prasmės jo istorinėje aplinkoje prie teksto reikšmės šiandieniam skaitytojui, ir diskurso lygmens semiotinę analizę teminei figūrų vertei tirti²⁶.

Šiuo atveju apsiribota sintezuotu požiūriu į tekstą, išryškinant žodžio *jūra* vartojimo Šventajame Rašte, katalikiškąją kanoną sudarančiose knygose, bendrąją schemą ir atitinkamai nurodant minėto žodžio vartojimo tikslinę paskirtį. Nors lietuviškasis A. Rubšio ir Č. Kavaliausko Šventojo Rašto vertimas, kaip ir vertimai kitomis kalbomis, nevienodai išreiškia geografinių vietovardžių pavadinimus poliglotiniu lygmeniu, t.y. nevienareikš-

miškai operuojama sąvokomis *jūra, maris* ar *ežeras* dėl skirtingų kalbų specifikos (pvz., Tiberiados *ežeras* gali būti vadinamas Galilėjos *jūra*), tačiau jūrinės linijos bendrosioms tendencijoms atskleisti (atsižvelgiant ir į tai, kad panašios problemos skaičiuojant gali lemti nedidelę kiekybinio pobūdžio paklaidą, pvz., ankstesniuose leidimuose rašyta *erelis* ar *juodasis grifas*, o naujesniuose toje pačioje teksto vietoje (Įst 14, 12) – *jūrų erelis*), pasirinkta metodologinė pozicija epistemologiškai laikytina pakankama, ypač turint mintyje dvasinę, *kokybinę*-*hodegetinę*, o ne vien *kiekybinę*-*didaktinę* šventraščio tekstų paskirtį, ir nesiekiant sudaryti minikonkordancijos.

Pagal aptiktas žodžio *jūra* minėjimo Biblijos tekste vietas santykinai diferencijuojama 12 kriterijų – kontekstą atitinkančių požymių, kurių pagrindu galima išryškinti jūrinę liniją Šventajame Rašte:

1. Dievo galybės raiškos priemonė.
2. Dievo šlovės raiškos priemonė.
3. Su jūra susijęs (istorinis) įvykis.
4. Su jūra susiję planuojami įvykiai.
5. Geografinis matmuo.
6. Gyvūno rūšies ženklėjimas.
7. Augalo rūšies ženklėjimas.
8. Komparatyvinis jūros įvaizdis.
9. Poetinė raiškos priemonė.
10. Džiaugsmo jūrinė raiška.
11. Dirbtinė jūra kaip gyvojo vandens simbolis.
12. Mistinis simbolis.

Analizuojant, kiek kartų žodis *jūra* pavartotas apskritai, pagal tyrimo duomenis buvo nustatyta 366 atvejai, kurie tikslingai išskaidomi preferencine tvarka pagal minėtus kriterijus. Greta teikiama viena atitinkamą kriterijų atitinkanti Šventojo Rašto tekstinė iliustracija.

- Diagnozuota, kad 99 kartus žodis *jūra* minimas Dievo galybei reikšti. Tada Viešpats paliepė Mozei: „Ištiesk ranką viršum jūros, kad vandenys sugrižtų ant egiptiečių, jų kovos vežimų ir vežėjų!“ Mozė ištiesė ranką viršum jūros. Auštant jūra ėmė grįžti į savo įprastą vietą, ir egiptiečiai bėgo nuo jos. Bet Viešpats nubloškė juos į jūrą (Iš 14, 26–27).
- 91 kartą jūra tekste figūruoja kaip geografinis matmuo. Kai ši žinia pasiekė karalius į vakarus nuo Jordano, aukštumų srityje, Šefeloje ir palei visą Didžiosios jūros krantą Libano link, hetitų, amoritų, kanaaniečių, perizų, hivų ir jebusiečių kraštą, šie sudarė sąjungą kovoti su Jozue ir Izraeliu (Joz 9, 1–2).
- 53 kartus ženklinamas su jūra susijęs (istorinis) įvykis. Kai buvome svaidomi Adrijos jūroje keturioliktą naktį, apie vidurnaktį jūreiviams pasirodė, kad artėjame prie sausumos. Jie išmetė grimzlę ir nustatė dvidešimties jūros sieksnių gylį; išmatavę dar kartą, berado penkiolika. Bijodami užšokti ant povandeninių uolų, jie išmetė iš paskuigalio keturis inkarus ir ėmė laukti aušros (Apd 27, 27–29).
- Aptikta 49 didaktiniu požiūriu reikšmingi komparatyviniai jūros įvaizdžiai.

*Trys dalykai man perdėm nuostabūs,
ir keturių iš tikrųjų negaliu suprasti:
kaip erelis skrenda padangėmis,
kaip žaltys šliaužia statmena uola,
kaip laivas plaukia plačia jūra
ir kaip vaikinai randa kelią pas merginą*
(Pat 30, 18–19).
- 19 kartų pristatoma dirbtinė jūra kaip gyvojo vandens simbolis²⁷. Tada buvo nuliedinta jūra. Ji buvo apskrita, dešimt uolekčių nuo vieno briaunos krašto iki kito ir penkių uolekčių aukščio. Trisdešimt uolekčių virvė buvo jos mastas aplink briauną (1 Kar 7, 23).
- 17 kartų jūra – mistinės simbolikos dalis. Priešais sostą tviskėjo tarsi stiklo jūra, panaši į krištolą; sosto viduryje ir aplinkui sostą buvo keturios būtybės, pilnos akių iš priekio ir iš užpakalio (Apr 4, 6).
- 15 kartų Šventojo Rašto veikėjai planuoja su jūra susijusius įvykius. Piramidėms jis

sumanė menišką aplinką, apsupdamas jas aukštais stulpais. Ant stulpų jis liepė pritaisyti amžinam atminimui šarvus, o šalia šarvų buvo išraižyti laivai, kuriuos galėtų matyti visi plaukiantys jūra (1 Mak 13, 29).

- 7 kartus žodis jūra vartojamas kaip Dievo šlovės raiškos priemonė. Ir girdėjau, kaip visi kūriniai, esantys danguje, žemėje, po žeme ir jūroje, ir visa, kas juose, skelbė:

*„Sėdinčiajam soste ir Avinėliui
tebūnie gyrius, ir pagarba, ir šlovė,
ir valdžia per amžių amžius!“*
(Apr 5, 13).
- 6 kartus jūra figūruoja kaip poetinė raiškos priemonė. Susigėsk, Sidone, tvirtovė jūroje, nes jūra sako: „Aš nesiraičiau iš skausmo, negimdžiau, sūnų neauginau, dukterų neauklėjau“ (Iz 23, 4).
- 5 kartus jūra ženklina atitinkamo gyvūno rūšį. Bet yra tokių, kurių nevalgysite: erelis, avėdra, jūrų erelis (Ist 14, 12).
- 4 kartus žodis jūra tarnauja džiaugsmui reikšti. Užtraukite naują giesmę Viešpačiui, skelbkite jo šlovę visoje žemėje! Tedžiūgauja jūra ir visa, kas jos gelmėse, tolimosios salos ir jų gyventojai! (Iz 42, 10).
- 1 kartą jūra ženklina augalus. Vandenys užliejo mane ligi kaklo, bedugnė prarijo mane, jūros dumbliai apraizgė man galvą (Jon 2, 6).

Daugiausia Šventajame Rašte žodžiu *jūra* reiškia Dievo galybė, kiek mažiau jūra vartojama kaip geografinis matmuo. Be to, ne mažai aptinkama vietų, kur jūra ženklina realų istorinį įvykį. Biblija natūraliai atspindi ir drauge patvirtina jūros bei jūrinės aplinkos reikšmę vystantis Šventajai istorijai bei formuojantis jūrinę mentalitetą atitinkančiai sakralinei kultūrai Viduržemio jūros civilizacijoje.

Mažiausiai jūrinės tematikos Šventojo Rašto tekstuose aptinkama jūrinių augalų bei gyvūnų ir džiaugsmo raiškos aspektais.

Analizuojant, kuriose Šventojo Rašto knygoose daugiausia operuojama *jūros* sąvoka, nustatyta, kad devyniose, kurios glaustai komentuojant pristatomos preferencine tvarka:

- ❑ 40 kartų žodį *jūra* teikia Psalmynas, 150 poetinių šlovinimo giesmių rinkinys. Tradiciškai Psalmynas dalijamas į 5 knygas, kurių kiekviena užbaigiama doksologijos žodžiais²⁸. Knygoje vyrauja *Dievo galybės* jūrinė raiška.
- ❑ 26 atvejai aptikti Ezechielio knygoje, kuriame pristatoma Ezechielio regėjimas, pašaukimas būti pranašu, Jeruzalės teismo pranašavimas, tautų nubudimas, Dievo tautos atgaivinimas, kova su priešais, būsimosios Jeruzalės pranašystė. Knygoje jūrinė linija esmingai reiškiasi *geografiniais* matmenimis.
- ❑ 24 kartus *jūra* fiksuota Jozuės knygoje, kurioje aprašoma, kaip Mozės ipėdinio Jozuės vedama Dievo išrinktoji tauta įžengia į pažado žemę. Knygoje vyrauja *geografinis* jūros matmuo.
- ❑ 22 atvejai aptikti paskutinėje Šventojo Rašto dalyje – Apreiškime Jonui. Knyga teikia vaizdinių, vainikuojančių visą biblinį Atpirkimo vyksmą. Jos turinį sudaro: laiškai septynioms Azijos Bažnyčioms, Dievo sostas, užantspauduota knyga ir Avinėlis, šešių antspaudų nuplėšimas, išrinktieji Danguje, septinto antspaudu nuplėšimas, šeši trimitai, angelas ir knygelė, du liudytojai, septintas trimitas, moteris ir slibinas, du žvėrys, Avinėlis ir atpirktieji, Dievo teismo skelbimas, pjūtis žemėje, septynios negandos, septyni dubenys, Babelės nubaudimas, Avinėlio vestuvės, Žodžio pergalė, tūkstantmetė viešpatija, galutinė pergalė, Paskutinis teismas, Naujoji Jeruzalė, pabaiga. Knygoje vyrauja *mistinės* simbolikos ir *Dievo galybės* jūrinė raiška.
- ❑ 21 kartą žodis *jūra* aptiktas Izaijo knygoje, kuri aprašo pranašavimus apie Izraelį,

Judą, svetimas tautas, Izaijo apokalipse, pažadus ir grasinimus Izraeliui bei Judui, teikia apokaliptinius fragmentus, aprašo Izaijo veiklą Jeruzalės apgulos metu, perspėjimus klystantiesiems, skelbia Izraelio išvadavimą, kreipimąsi į grįžusius tremtinius. Knygoje vyrauja *Dievo galybės* jūrinė raiška.

- ❑ 17 atvejų randama Apaštalų darbuose, kurie pristato Bažnyčią žydų aplinkoje, tris Pauliaus misijų keliones, jo kalinimą Jeruzalėje, Cezarėjoje, Romoje. Knygoje vyrauja su *jūra* susiję istoriniai įvykiai.
- ❑ 15 kartų *jūra* vartojama Jeremijo knygoje, kuri aprašo pranašavimus apie Judą su pasakojimų apie pranašą intarpais, pasakojimus apie pranašą su pranašavimų intarpais, pranašavimus apie svetimas tautas, teikia istorinį priedą. *Jūra* knygoje vyrauja kaip *geografinis* matmuo ir *Dievo galybės* prezentantas.
- ❑ 14 atvejų teikia Skaičių knyga, kuri informuoja apie Izraelio gimines, toliau tęsia pasakojimą apie keturis dešimtmečius trukusias Mozės vedamos tautos keliones: pasirengimą Sinajaus kalno prieigose, kelionę per dykumą į Moabo lygumas, užkariatų žemių dalybas. Knygoje *jūra* vyrauja kaip *geografinis* matmuo.
- ❑ 9 kartai fiksuoti Pradžios knygoje, kuri yra tarsi viso Šventojo Rašto įvadas, demonstruojantis, kad Dievas sukūręs pasaulį bei žmogų ir vėliau nesiliauja rūpintis kūrinija²⁹. Knygoje vyrauja *Dievo galybės* jūrinė raiška.

Taigi dažniausiai žodis *jūra* figūruoja Psalmyme, beveik du kartus rečiau – Apreiškime Jonui, Izaijo knygoje ir Apaštalų darbuose. Minėtose knygoose vyrauja *Dievo galybės* jūrinė raiška.

Reikėtų pabrėžti, kad Psalmynas, Ezechielio knyga, Jozuės knyga, Izaijo knyga, Jeremijo knyga, Skaičių knyga ir Pradžios knyga minėtoje sistemoje atstovauja

Senajam Testamentui, o Apreiškimas Jonui ir Apaštalų darbai – Naujajam. Susidarė labai natūralus santykis, atsižvelgiant į knygų skaičiaus ir teksto apimties disproporciją visame Šventajame Rašte, kuriam priklauso 46 Senojo ir 27 Naujojo Testamento knygos. Todėl ir jūra daug ryškiau figūruoja Senajame Testamente.

Kita vertus, tikslinga pažymėti, kad apskritai žodis *jūra* bent vieną kartą yra minimas 48-se Senojo ir Naujojo Testamento knygoje, kurios toliau išvardijamos abėcėlės tvarka, kur reikia nurodant atitinkamą santrumpą abėcėlinei sekai išlaikyti:

- 38 Senojo Testamento knygos: Agėjo, Amoso, Barucho, Danieliaus, Ezechielio, Ezros, Habakuko, (Ist) Pakartoto įstatymo, Išėjimo, Išminties, Izaijo, Jeremijo, Jobo, Joelio, Jonos, Jozuės, Juditos, Karalių pirma, Karalių antra, Kunigų, Makabiejų pirma, Makabiejų antra, Metraščių (Kronikų) pirma, Michėjo, Mokytojo (Kohelėto), Nahumo, Nehemijo, Ozėjo, Patarlių, Pradžios, Psalmynas, Raudų, Samuelio antra, Siracido, Skaičių, Sofonijo, Teisėjų, Zacharijo.
- 10 Naujojo Testamento knygų: Apaštalų darbai, Apreiškimas Jonui, (Hbr) Laiškas hebrajams (žydams), Jokūbo laiškas, Judo

laiškas, (2 Kor) Antras laiškas korintiečiams, (Lk) Evangelija pagal Luką, (Mk) Evangelija pagal Morkų, (Mt) Evangelija pagal Matą, (Rom) Laiškas romiečiams.

Apibendrinant galima teigti, kad žodis *jūra* figūruoja daugumoje Šventojo Rašto, ypač Senojo Testamento, knygų. Jūrinė sąmonė labai ryški Senajame Testamente, kurio sakralinėse ištakose prasideda Naujajame Testamente išvystyta *kenozės* linija, kultūriškai besidriekianti po visą pastarųjų dviejų tūkstantmečių Viduržemio jūros europinę civilizaciją.

Krikščioniškojoje perspektyvoje visada galima puoselėti viltį, kad kaip XIX a. pab.–XX a. pr. žydai iš Toros gebėjo atkurti šnekamąją hebrajų kalbą, ją tarytum pašventindami visiems laikams, taip jūrinio Europos mentaliteto sakralinių ištakų studijos ir internalizacija gali praturtinti bei pašventinti pajūrio lietuvių savimonę, paskatinti juos jūrą išgyventi daug platesnėje ir kilnesnėje perspektyvoje, o jūrinio verslo ar asmeninės jūrinės rekreacijos sprendimus priimti bei realizuoti autentiškos europinės kultūros, ekologiniu požiūriu vertingos praktikos ir apskritai teistinio humanizmo teo-antropologinę reikšmę turinčio sakralumo dvasia.

IŠVADOS

1. Pagoniškosios sąmonės virsmo europine sakralinius kontūrus atskleidžia penki svarbiausi sakralinio pobūdžio elementai – istorinės tradicijos dėsninga raida, išsilaisvinimas iš gamtos vergijos, dvasios gelmė bei kilnesnis kūrybiškumas, apsisprendimo bei pasirinkimo laisvė, demokratinio valdymo realizacijos idėjinė bazė. Šiuos elementus kaip

europinio mentaliteto bruožus prieš du tūkstantmečius palaipsniui pradėjo įgyti krikščionėjanti Viduržemio jūros civilizacija. Jų pagrindu reiškiasi ir naujaisiu laikų Europos sąmonės sakralumo požymiai.

2. Jūrinė linija ryški visame Šventajame Rašte. Daugiausia žodžiu *jūra* reiškiamas Dievo galybė, kiek mažiau – geo-

grafinis matmuo. Ne mažai aptinkama vietų, kur jūra ženklina realų istorinį įvykį. Dažniausiai žodis *jūra* figūruoja Psalmynė, beveik du kartus rečiau – Apreiškime Jonui, Izaijo knygoje ir Apaštalių darbuose, kur vyrauja Dievo galybės jūrinė raiška. Jūra figūruoja daugelyje

Šventojo Rašto, ypač Senojo Testamento, knygų. Biblija natūraliai atspindi ir drauge patvirtina jūros bei jūrinės aplinkos reikšmę vystantis Šventajai istorijai bei formuojantis jūrinį mentalitetą atitinkančiai sakralinei kultūrai Viduržemio jūros europinėje civilizacijoje.

Literatūra ir nuorodos

- 1 Krikščioniškosios šaknys – geriausias Europos ateities garantas, 2003. <http://www.skrynia.lt> (žiūrėta 2006-04-14).
- 2 Valstybinės švietimo strategijos 2003–2012 metų nuostatos, 2003. <http://www.smm.lt> (žiūrėta 2006-05-14).
- 3 Stasys Paulauskas. *Savoivaldos dialektika*. – Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 1999; Gintaras Beresnevičius. *Ant laiko asmenų*. – Vilnius: Aidai, 2002.
- 4 Rimas Žaromskis. Jūrinis mentalitetas kaip visuomenės geografinio ugdymo dalis. // *Geografija Lietuvoje*. – Vilnius, 2001, p. 52–61.
- 5 Leonas Karsavinas. *Europos kultūros istorija*, 1. – Vilnius: Vaga, 1991; Romano Guardini. *Išganytojai: mitai, apreiškimas, politika*. – Vilnius: Katalikų pasaulis, 1994; Gintaras Beresnevičius. *Ant laiko asmenų; Gerard Delanty. Europos išradimas: idėja, tapatumas, realybė*. – Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2002.
- 6 Dietrich Schwanitz. *Ką turi žinoti kiekvienas išsilavinęs žmogus*. – Vilnius: Tyto alba, 2001.
- 7 Peter Dinzlbacher. *Europos mentaliteto istorija*. – Vilnius: Aidai, 1998.
- 8 Romano Guardini. *Išganytojai: mitai, apreiškimas, politika*.
- 9 Dietrich Schwanitz. *Ką turi žinoti kiekvienas išsilavinęs žmogus*.
- 10 Georg Fuchs. *Kirche in der Agonie – ist ihr noch zu helfen? // Katholische Werktagung*. Kasete 2. – Salzburg: Priesterseminar, 1999.
- 11 Romano Guardini. *Išganytojai: mitai, apreiškimas, politika*.
- 12 Mėnulis paprastai vaizduojamas puse mėnuli forma.
- 13 *The Debacle of the Contemporary Divergent Self-Styled Muslim Ummah*. – Colorado, Boulder: H. & J. El-Yacoubi, 1999.
- 14 Dietrich Schwanitz. *Ką turi žinoti kiekvienas išsilavinęs žmogus*.
- 15 Hans Biedermann. *Naujasis simbolių žodynas*. – Vilnius: Mintis, 2002.
- 16 Eva Tenzer. *Einfach schweben*. – Hamburg: Marebuchverlag, 2007.
- 17 Romano Guardini. *Išganytojai: mitai, apreiškimas, politika*.
- 18 Georg Fuchs. *Kirche in der Agonie – ist ihr noch zu helfen?*; Dietrich Schwanitz. *Ką turi žinoti kiekvienas išsilavinęs žmogus*.
- 19 Romano Guardini. *Išganytojai: mitai, apreiškimas, politika*.
- 20 Eva Tenzer. *Einfach schweben*.
- 21 Romano Guardini. *Išganytojai: mitai, apreiškimas, politika*; Georg Fuchs. *Kirche in der Agonie – ist ihr noch zu helfen?*
- 22 Saulius Lileikis. Altruizmo ugdymo Europos Sąjungoje perspektyvos. // *LKMA Suvažiavimo darbai*, XIX. LKMA Metraštis, priedas, II knyga, 2005, p. 847–864.
- 23 Antanas Maceina. Religijos reikšmė kultūrai. // *Soter*, 5(33), priedas 1, 2001, p. 7–79.
- 24 Friedrich V. Reiterer. *Manuskript für die Geistprofessur an der Theologischen Fakultät zu Kaunas*. – Salzburg–Kaunas: Priesterseminar, 1993.
- 25 *Rubšio ir Kavaliausko versta Biblija. Lietuvos Biblijos draugijos ekumeninis leidimas*, 1998. <http://www.biblija.lt> (žiūrėta 2008-04-30).
- 26 *Biblijos aiškinimas Bažnyčioje*, 1993. <http://www.lcn.lt> (žiūrėta 2008-05-02).
- 27 *Rubšio ir Kavaliausko versta Biblija*.
- 28 *Biblija, arba Šventasis Raštas*. – Vilnius: Lietuvos Biblijos draugija, 2005.
- 29 Ten pat.